

УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ПАЛІНЧАК
Микола Михайлович

ДЕРЖАВА І ЦЕРКВА В ЧЕХОСЛОВАЧЧИНІ
У 1918—1938 рр.

(на матеріалах Словаччини і Закарпаття)
Спеціальність 07.00.03 — загальна історія

Автореферат
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата історичних наук

Ужгород — 1993

Робота виконана на кафедрі історії України
Ужгородського держуніверситету

- Науковий керівник - доктор історичних наук,
професор Болдижар М.М.
- Офіційні опоненти - доктор історичних наук,
професор Поп І.І.
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Віднянський С.В.
- Провідна установа - Чернівецький держуніверситет
ім.В.Стефаніка

Захист дисертації відбудеться "17" вересня 1993 року
на засіданні спеціалізованої ради К.068.07.01 в Ужгородському
держуніверситеті (294000, м.Ужгород, вул.Університетська, 14).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Ужгородського
держуніверситету.

Реферат розіслано "14" серпня 1993 року.

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00815507 (Q)

Вчений секретар
спеціалізованої ради

ЛННБ ім. В. Стефаніка
АН України

Margis
кандидат історичних наук,
доцент Мандрик І.О.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Розпад Австро-Угорщини привів до утворення на її території цілого ряду самостійних незалежних держав, серед яких 28 жовтня 1918 р. було проголошено Чехословацьку республіку. Великий вплив на формування державності, суспільно-політичних, економічних і культурних відносин у молодій Чехословацькій республіці відіграв відомий прогресивний мислитель, вчений і державний діяч, перший її президент Т.Т.Масарик. Мавчи досить чітку програму розбудови держави на основі демократичних засад, широко використовувачи досвід європейської демократії, він серйозну увагу приділяв розв'язанню релігійного питання, нормалізації взаємовідносин між державою та церковними організаціями різних конфесій.

Релігійне питання не випадково постало на авансцені системи демократичних перетворень в республіці. Справа в тому, що вплив церкви, особливо католицької, в чеських землях і тих регіонах, які увійшли до складу першої республіки (Словаччина та Закарпаття), історично був значним. Абсолютна більшість населення була глибоко віруючою, церква займала домінуюче місце в його духовному житті, вона активно втручалася в суспільно-політичне життя держави.

У складних умовах Т.Масарик і ліберальна частина уряду при підтримці передової інтелігенції намагалися, поряд з іншим, демократизувати й церковно-політичні відносини. Перш за все, вони хотіли запровадити в республіці основні принципи свободи совісті: добитися рівноправності віруючих усіх конфесій, права їх вільного переходу з однієї релігії в іншу, відокремити церкву від держави і школу від церкви, надати громадянам право і можливості бути безконфесійними тощо. Не випадково при розробці проектів перших державних законів, в тому числі й конституції республіки, ці питання широко дебатовалися, а окремі запроваджувалися в життя ще до їх затвердження.

З другого боку, політика демократизації відносин між державою та церквою, яку проводили президент і уряд республіки, зустріла гострий опір і протидію церковних ієрархів, особливо у католицької церкви, як в республіці, так і в міжнародних релігійних центрах. На першому етапі ця протидія мала в основному теоретико-проповідницький характер, але пізніше стала цілеспрямованою практикою в діяльності видного зміру та рядового духо-

вештва проти держави і перш за все, її демократичних інститутів.

Все це позначилося на церковно-політичних відносинах в період першої республіки: ряд задуманих і підготовлених проєктів залишалися на папері чи на рівні дискусій, частина з них вдришувалася компромісно, а деякі важливі законопроєкти були відкинуті взагалі та навіть засуджені як антинародні. Такою була реальність того часу.

Незважаючи на непослідовність, а часом суперечливість розв'язання релігійного питання в Чехословаччині та на Закарпатті як її тодішній складовій частині, саме у цій республіці уже в перші роки її існування було прийнято ряд важливих законодавчих актів з питань регулювання взаємовідносин між державою і церквою, які сприяли консолідації суспільства та усунули можливі ускладнення в конфесійній сфері. Держава активно використала морально-виховний потенціал релігії та церкви, що сприяло її розбудові на демократично-етичних принципах.

Все це дає підставу робити однозначний висновок, що дослідження церковно-політичних відносин заслуговує воілякого схвалення.

Дослідження обраної теми на підставі досі не введених у науковий обіг архівних матеріалів, нові оцінки ролі релігійних організацій сприятиме, крім іншого, й політичній реабілітації раніше заборонених конфесій. Це перш за все стосується греко-католицької церкви, яка протягом декількох століть відігравала важливу роль в національно-культурному житті українців.

До певної міри можна констатувати, що релігія та церква на Закарпатті і Східній Словаччині на окремих етапах були чи не єдиним інтегруючим фактором, враховуючи патріархальний стан опільноти, її слабку структурованість та низький рівень усвідомлення своєї етнічної ідентичності. Здійснена насильно проти волі народу ліквідація греко-католицької церкви на Закарпатті у 1949 році та в Східній Словаччині в 1950 році, заборона деяких інших конфесій, переслідування віруючих не могли не викликати значних потрясінь та катаклізмів.

Стан наукової розробки теми. Історіографія теми "держави і церква у Чехословаччині" (на матеріалах Словаччини і Закарпаття) порівняно молода: вона почала розроблятися практично лише напередодні утворення першої

Чехословацької республіки.

Багато уваги цій проблемі приділяв Т.Г.Масарик ще до обрання його президентом та під час перебування на цій посаді. Зважаючи на великий вплив релігії та церкви на населення країни, їх політичну роль у суспільно-політичному житті, вивчивши та проаналізувавши досвід розв'язання релігійного питання в США, Франції, Німеччині та деяких інших країнах, він намагався дати відповідь на питання, якими повинні бути релігії та церква в демократичній Чехословаччині, на яких засадах можуть будуватися взаємовідносини між державою та церквою.

У своїх працях Масарик, перш за все, відзначав, що в будь-якому суспільстві функціонування церкви правомірно, але вона повинна модернізуватися, виконувати в основному моральну функцію, виховувати людей високоморальними громадянами.

Разом з тим на перших порах Масарик виступив проти втручання церкви як релігійної організації в світське життя суспільства, засуджував такі сторони діяльності католицької церкви, як інквізицію, торгівлю індульгенціями, пограбування віруючих тощо. Звідси й чітка його вимога - демократизація й "осучаснення" церкви в Чехословаччині.²

На жаль, погляди Масарика з питань церковно-політичних відносин були такими ж суперечливими, як і його безпосередня практична діяльність у цій галузі. Під тиском церковної ієрархії він змушений був поступитися багатьма принципами.

Цікаві й варті уваги, особливо з точки зору сучасності, проблеми взаємовідносин між державою та церквою розглядають дослідники, сучасники президента, які писали про його політичну й наукову діяльність.³ У цих роботах аналізуються в основному

1. Масарик Т.Г. Релігія та суспільство. В: Т.Г.Масарик. Додатні думки. - Прага: Український громадський комітет в ЧСР, 1925. - С.218-225; Масарик Т.Г. Перегляд найновішої філософії віри// Там же. - С.225-235; Масарик Т.Г. За волю віри// Там же. - С.235-237; Masaryk T.G. Inteligence a náboženství-Nábožen-ska diskuse v kralovénradeckem Albertinu dne 23. října 1906.- Praha, 1908; Masaryk T.G. Za Svobodu svědomí a učení (Sporu a řeči prof. F.Frtny), "Čas", 1907.
2. Геник Б. Масарик і релігія. В: Карпатський Світ, 1930. - № 1-2. - С.845-851.
3. Завадський С.Б. Азнь і дело Т.Г.Масарика. - Прага, 1925; Геник Б. Масарик і релігія. В: Карпатський Світ, 1930. - № 1-2. - С.845-851; Hromádka J. Masaryková ustřední otázka nábožen-ská. - Praha, 1919; Kantorek J. T.G.Masaryk, jeho nábožen-ska osobnost. - Praha, 1919.

демократичні елементи пропозицій Масарика щодо розв'язання релігійного питання в ЧСР.

Окремо слід зупинитись на працях, які характеризують стан церкви та релігійного питання на Закарпатті у міжвоєнний період. Це перш за все статті О.Дехтерева,¹ М.Гаджеги,² А.Гайна.³ Хоч вони мають переважно популярний характер, з них можна почерпнути цікавий статистичний матеріал про стан окремих конфесій в краї.

Заслуговує на увагу та критичний аналіз стаття М.Брандейса, який, даючи характеристику суспільно-політичного питання в період 1918-1938 рр., стверджує, що на Закарпатті був відсутній клерикалізм, а отже, церква та духовенство не брали участі у політичному житті.⁴ Не можемо погодитись з такими висновками, тим більше, що переплетіння церковно-політичної діяльності не заперечують навіть окремі лідери духовенства, зокрема А.Волошин, Б.Сабов, О.Стойка, С.Фенцик.⁵

Характерною рисою чехословацької історіографії у міжвоєнний період з досліджуваної проблеми була спроба показати виключно позитивний аспект науково-політичної діяльності як особисто Масарика, так і уряду республіки в розв'язанні релігійного питання. При цьому майже не аналізувалися суперечливість та непослідовність, замовчування уступок церковній ієрархії. Отже, дослідження цієї проблеми вимагає комплексного, всебічного аналізу, розгляду як позитивних, так і негативних аспектів церковної політики президента і уряду.

Церковно-політичні відносини у Чехословаччині стали предметом дослідження вчених цієї країни в повоєнний час. У працях чехословацьких вчених в основному аналізується релігійна ситуація в республіці, участь релігійних організацій в політичному, світському житті, їх ставлення до різних революцій і до того, що називалося "соціалістичним будівництвом". Аналізуючи це

1. Дехтерев А. Православие на Подкарпатской Руси. - Подкарпатская Русь за 1919-1938 гг. - Братислава, 1938. - С.97-100.
2. Гаджега М. Греко-католическая церковь на Подкарпатской Руси. - Подкарпатская Русь за 1919-1938 гг. - Братислава, 1938. - С.93-96.
3. Гайн А. Школьное дело. Вероисповедные отношения. - Восемь лекций о Подкарпатской Руси. - Ужгород, 1923.
4. Див.: Brandejs J. Vývoj politických poměrů na Podkarpatské Rusi v období 1918-1935. - Podkarpatská Rus. - Bratislava, 1936. - S.37.
5. Див.: Волошин А. Спомини. - Ужгород: Уніо, 1923. - С.19.

проблему в 20-30-х роках, автори в основному негативно характеризують діяльність церкви в суспільстві, оцінюють її з марксистсько-ленінських позицій і пишуть про релігію як про дурман для народу, підкреслюючи перш за все реакційність і антинародність церкви. Безперечно, така оцінка теж є однобічною, надміру ідеалізованою.

Найбільш серйозно і глибоко проблему взаємовідносин між державою і церквою дослідив відомий словацький історик церкви Ф.Вашечка.¹ На основі великої кількості архівних та інших матеріалів він подав чітку систему релігійного становища в буржуазній Чехословаччині, показав спроби зрощення церкви з державним апаратом, проаналізував взаємовідносини між державою та церквою на різних етапах 20-30-х років, дослідив формування законів державного права з релігійного питання, вперше досить чітко визначив деякі особливості релігійного питання в Словаччині та на Закарпатті. Ф.Вашечка - один із небагатьох дослідників свого часу, який практично не піддався кон'юктурним вимогам оцінки ролі та місця релігії і церкви в суспільному житті, критично підійшов до постулатів марксистсько-ленінської теорії з цих питань, а точніше вимог вульгарного марксизму.

Серед сучасних праць словацьких дослідників з позитивного боку відрізняється праця Івана Ваната.² Питання історії українців вчений розглядає на загальноісторичному фоні республіки, аналізує різні аспекти суспільного життя, серед них і підготовку та завершення церковних законів, суть церковно-політичного життя в республіці, в тому числі й серед українського населення. Автор названої монографії торкається й такої важливої проблеми, як школа і церква, правильно підкреслюючи, що, незважаючи на спроби демократизувати відносини між ними, все ж у Чехословаччині міжвоєнного періоду спостерігається сильний вплив церкви на школу.

Позитивної оцінки заслуговує наукова стаття Івана Байдури "Національна консолідація українського населення в Чехословаччині в умовах будівництва соціалізму",³ в якій автор засудив лік-

1. Vašečka F. *Buržoani stát a církev*. - Bratislava, 1957.

2. Ванат І. *Марксизм новітньої історії українців Словаччини 1918-1948*. - Іршів, 1979. - К.І.

3. Байдура І. *Національна консолідація українського населення в Чехословаччині в умовах будівництва соціалізму // Довгень і українська культура*. - Іршів, 1968. - С. 307-315.

відацію адміністративним шляхом греко-католицької церкви та всебічну підтримку державного православ'я. З цього приводу він писав: "Православна акція була дуже сильним дезінтегруючим фактором в національному житті українців, грубо порушила процес їх національного розвитку, викликала значні протиріччя, які до цих пір не вдалось подолати".¹ Наступні події розвитку національних та міжконфесійних відносин повністю підтвердили правильність позиції словацького вченого: тяжкі наслідки штучного втручання держави в релігійні справи в Східній Словаччині мають місце і в наш час.

Питань церковно-політичних відносин у міжвоєнний період торкалися словацькі дослідники Мілан Сідор, Клемент Павлік, Лубош Скула.² Їх праці, переважно написані з позицій теорії марксизму-ленінізму, носять однобічний характер.

Окремі сучасні автори досліджують питання виникнення, становлення й розвитку антиклерикального руху в Чехословаччині. Серед вагомих праць з цього приводу можна назвати дослідження Б.Гудечкової.³ Позитивно оцінюючи її статті за використання обширного архівного матеріалу, логічність і глибину дослідження, зауважимо, що авторка пише переважно про позитивний аспект антиклерикального руху в республіці, облімаючи питання про його прямолінійність, спрощений підхід, наївність, низький рівень наукового обґрунтування.

Таким чином, позитивно, в цілому, оцінюючи дослідження словацьких авторів з проблем взаємовідносин держави і церкви в першій республіці, відзначимо, що писалися вони здебільшого із позицій марксистсько-ленінського розуміння ролі церкви в суспільстві, і цілком природно, що в них присутні кон'юнктура, соціальні і політичні замовлення КПЧ і духу часу.

1. Байцур І. Національна консолідація українського населення в Чехословаччині в умовах будівництва соціалізму//довгень і українська культура. - Пряшів, 1968. - С.513.
2. Див.: Сідор М. Stát a cirkev v buržoaznom a socialistickom Československu. - Svianik, 1981; Pavlík K. Cirkevopolitická situácia v Československu na začiatku tridsiatych rokov. In: Ateizmus, 1987.-N 4.-S.375-389; Skula L. K organizačnej štruktúre katolíckej akcie na Slovensku v období buržoaznej CSR. In: Ateizmus, 1987. - T. 4. - S.390-394.
3. Гудечкова В. Z dejín antiklerikálnych a ateistických tradícií v našom robotníckom hnutí. - Bratislava, 1979.

Із зарубіжних досліджень заслуговує на увагу праця колишнього богослова Ужгородської духовної семінарії - Атанасія (Василя) Пекаря, який видав окрему монографію з історії церкви на Закарпатті.¹ Дане дослідження охоплює історію церкви Закарпаття з найдавніших часів до 1949 року. Для дисертанта воно цінне тим, що написано на основі архівних матеріалів, які знаходяться у Ватикані і, в основному, об'єктивно відображає релігійне життя, зокрема у міжвоєнний період. Разом з тим книга А.Пекаря носить вузький характер, бо зовсім відсутній аналіз участі церкви у суспільно-політичному житті краю.

Певний внесок у розробку досліджуваної проблеми внесли й вчені колишнього Радянського Союзу. Деякі аспекти церковно-політичних відносин в Чехословаччині розглядаються в загальноісторичних працях.²

Заслуговує на увагу робота В.А.Анучина та А.І.Спиридонова "Закарпатська область".³ Хоча робота носить науково-популярний характер, в ній вперше в радянській історіографії греко-католицька церква характеризується з позитивного боку, як така, що намагалась зберегти слов'янську культуру, за що користувалась авторитетом серед народу.

Важке значення і монографія Кузьміна М.М. "Школа и образование в Чехословакии",⁴ яка насклада великим статистичним матеріалом. Разом з тим в дослідженні недостатньо висвітлена проблема впливу церковних організацій на розвиток шкільної справи.

Найближче до обраної нами теми є праці М.Болдджара.⁵ Хоча в них критично аналізується освітська, політична діяльність уніатсь-

-
1. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття. Т.І. Зархричне оформлення. - Рим. СС. Василіан, 1967.
 2. Религия и церковь в капиталистических странах. - М.: Мсль, 1977; Религия и атеизм в европейских странах. - М.: Наука, 1986; Велькович М.М. Современный капитализм и религия. - М.: Политиз., 1979; Челдов М.М. Политика и религия. - М.: Сов.Россия, 1987; Шевкунов И. Церковь и государство // Лит. Россия. - 1990. - № 45. - С. 21-22.
 3. Анучин В.А., Спиридонов А.І. Закарпатська область. - М., 1974. - С. 75.
 4. Кузьмин М.М. Школа и образование в Чехословакии. - М., 1971.
 5. див.: Болджар М. Антинародна діяльність уніатської церкви (по матеріалах Ужгородської унії). - Львів: Вида школа, 1980; Мого Я. Хто і навіщо обрав історію уніатської церкви. - Ужгород: Карпати, 1980; Мого Я. Уніатство: правда історії та відрада фальсифікаторів. - Львів: Вида школа, 1980 та ін.

кої церкви в Чехословаччині та на Закарпатті, автор багато уваги приділяє ставленню Т.Г.Масарика та уряду республіки до релігії і церкви, досліджує процес формування церковних законів, взаємовідносин між державою і церквою, школою і церквою тощо. Однак, і в цих монотрафічних дослідженнях присутній в більшій мірі критичний аспект проблеми: релігія й церква розглядаються як негативні явища в історії людського суспільства.

використано наукові дослідження Б.Співака, С.Пруниці, Б.Усенка, С.Аланти з історії Закарпаття 20-30-х років. Хоча роботи написані з позицій тогочасних методологічних підходів, дисертант критично почерпнув багатий фактичний матеріал стосовно історії церкви та релігії.

Предметом дисертаційної роботи є всебічне комплексне дослідження вироблення церковної політики в першій буржуазній Чехословацькій республіці та формування взаємовідносин між державою і церковними організаціями в ній в 20-30-х роках нашого століття на матеріалах Словаччини та Закарпаття.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють період 1918-1938 рр. тобто час між кінцем першої та початком другої світової війни або період першої Чехословацької республіки. Саме тоді в молодій державі проходив активний процес формування громадянського суспільства, кодифікації нового державного законодавства, в тому числі й релігійно-церковного; важко, непослідовно, а часто й суперечливо складалися відносини між державою і церквою. Незважаючи на це, саме перша Чехословацька республіка при президентстві Т.Масарика дала зразки демократичного вирішення цілого ряду аспектів громадсько-політичного життя, які є актуальними й для нашого часу.

Мета роботи полягає в тому, щоб об'єктивно в комплексі дослідити проблему "держави і церкви в Чехословаччині" (на матеріалах Словаччини і Закарпаття) в період між двома війнами. В контексті загальної мети були поставлені такі конкрет-

1. Співак Б. У подум'ї революційних боїв: До історії виникнення і діяльності перших комуністичних організацій на Закарпатській Україні.-Ужгород, 1959; Усенко В.В. Вплив великої соціальної революції на розвиток революційного руху на Закарпатті в 1917-1919 рр.-К., 1955; Пруниця С.М., Аланта О.В. Борьба за перемогу пролетарського інтернаціоналізму в чехословацькому робітничому русі (1918-1936 рр.).-К., 1974.

ні завдання:

- показати роль церковних організацій в утворенні першої Чехословацької республіки;
- проаналізувати роль церкви, в тому числі й церковних товариств у діаспорі, в процесі включення Закарпаття до складу Чехословаччини;
- дослідити спроби президента Т.Масарика та уряду республіки демократизувати державне законодавство з релігійного питання, нормалізувати відносини між державою та церквою;
- визначити й дослідити основні напрями, шляхи й методи боротьби прогресивних організацій та окремих діячів за запровадження совієті, відокремлення школи від церкви;
- узагальнити досвід і критично оцінити питання антиклерикального руху в Чехословаччині в досліджуваній період;
- дослідити особливості вирішення релігійного питання на Закарпатті та Словаччині.

Слід зазначити, що саме цій проблемі автор дисертації приділив основну увагу. Справа в тому, що в названих регіонах спостерігався найсильніший вплив церкви на всі сторони суспільно-політичного життя, а розвиток міжконфесійних відносин мав цілий ряд особливостей, пов'язаних з порівняно нижчим від чеських земель рівнем соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку, багатонаціональним складом населення тощо.

Разом з цим на Закарпатті і в Словаччині було багато спільного у розвитку церковно-політичних відносин. Враховуючи це, уряд республіки залишив закон 1868 року, який регулював взаємовідносини між державою та церквою майже без змін на Закарпатті та в Словаччині.

Наукова новизна дисертаційної роботи полягає в тому, що в ній вперше в українській історіографії зроблена спроба комплексно дослідити питання взаємовідносин між державою та церквою у Чехословаччині міжвоєнного періоду. У таких постановці та хронологічних рамках досліджувана проблема майже не розроблена.

Зведені в науковий обіг нові архівні матеріали дозволяють глибоко проаналізувати процес формування взаємовідносин між державою та церквою в умовах буржуазної республіки, особливу роль у

цьому процесі першого президента Чехословаччини Т.Г.Масарика.

Примат загальнолюдських позицій на класовими дають можливість більш об'єктивно висвітлювати роль та місце церкви в державі, участь релігійних організацій в громадській культурно-освітній роботі і т.д. Цікавим і важливим з точки зору сучасності є дослідження й узагальнення досвіду роботи вільнодумних організацій в Чехословаччині та особливостей антиклерикального руху на Закарпатті.

Джерельною базою дослідження стали, головним чином, ксерокопії архівних матеріалів державного центрального архіву Чеської республіки м.Праги (надані дисертанту науковим керівником), архівні матеріали, які зберігаються в обласному державному архіві, Державному архіві м.Пряшева (Словацька Республіка). Вільність архівних матеріалів введена в науковий обіг вперше.

З праявних архівів глибоко й детально опрацьовані ксерокопії та мікрофільми документів фонду Президії Ради Міністрів (1918-1945 рр.), зокрема одиниці зберігання (картони): 132 - Донесення про діяльність іезуїтів на Підкарпатській Русі; 141 - Справа про православний рух на Підкарпатській Русі; 237 - Справа про діяльність греко-католицької церкви на Підкарпатській Русі (1925-1936 рр.); 572 - Діяльність реформованої церкви на Словаччині та Підкарпатській Русі (1921-1937 рр.); 624 - Діяльність релігійних конфесій на Підкарпатській Русі та інші.

У цих документах поряд із характеристикою організаційних структур релігійних напрямів є цікаві матеріали про конкретну політично-світську діяльність духовенства в Словаччині і в Закарпатті та про вироблення чіткої системи впливу на віруючих різних конфесій.

Використані матеріали державного архіву м.Пряшева (Словаччина), зокрема, фонди: "Греко-католицьке єпископство (Б.К.В.), "Крайовий Національний Комітет" та ін. У фондах є багато документів, які характеризують взаємовідносини між державою та церквою у Східній Словаччині, участь духовенства в шкільному та поза-шкільному вихованні молоді, антиклерикальний рух.

Серед фондів Закарпатського обласного державного архіву варто виділити ф.2. - "Президія крайового управління Підкарпатської Русі"; ф.29. - "Президія цивільного управління Підкарпатської Русі"; ф.151. - "Правління Мукачівської греко-католицької єпархії" (ДАЗО). Багаточисельні документи дали можливість досліднику

повніше вивчити релігійну ситуацію в краї, республіці. Матеріали їх підтверджують участь духовенства в суспільно-політичному житті краю в міжвоєнний період.

Вищеназвані фонди допомогли автору дослідити, крім іншого, православний рух та міжконфесійну боротьбу. Разом з тим слід підкреслити, що до цих документів треба ставитись критично, бо їх складали представники церкви, а тому матеріали не завжди мали об'єктивний характер.

Важливе значення для дослідження визначених в дисертації завдань мають опубліковані збірники, в яких поряд з документами про соціально-економічне і політичне становище є матеріали про церковно-політичні відносини.¹ Хоча підбірка документів носить тенденційний характер, дослідник критично підходив до їх вивчення.

Цінним джерелом для роботи є статистичні збірники Чехословаччини.² У них містяться матеріали перепису населення в різні періоди, в тому числі дані, які характеризують релігійний стан в республіці, на Закарпатті та Східній Словаччині, наявність в країні навчальних закладів, їх кількість і т.д.

Важливим для аналізу церковно-політичних відносин та конкретно взаємовідносин між державою і церквою в Чехословаччині в 20-30-х роках були відповідні документи уряду республіки та церковні рішення з цього приводу.³

Багато цікавого матеріалу було почерпнуто із періодичних видань політичних партій та релігійних конфесій 20-30 рр. Серед них:

1. Тасмне стає явним (Документи про антинародну діяльність церковників на Закарпатті в період окупації). - Ужгород: Закарпат. обласне видавництво, 1961; Документи свідчать. 2-е вид., доп. - Ужгород: Карпат, 1985; Документи розповідають. - Ужгород, 1972; Шляхом довгтя. Боротьба трущящих Закарпаття за соціальне і національне визволення та возз'єднання з Радянськом Україном. Збірник документів. Т. I. (1917-1923 рр.). - Ужгород: Закарпатське обласне вид-во, 1957; Т. II. (1924-1929 рр.). - Ужгород, 1961; Т. III. (1930-1933 рр.). - Ужгород, 1962; Т. IV. (1934-1936 рр.). - Ужгород, 1964; Т. V. (1936-1948 рр.). - Ужгород, 1987; Шляхом довгтя. Промови та інтерпеляції депутатів-комуністів у чехословачькому парламенті про Закарпатську Україну (1921-1938 рр.). - Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1959.
2. Statistická příručka Republiky Československe. - Praha, 1928; Statistické ročenka Republiky Československe. - Praha, 1930.
3. Církevné právo. - Praha, 1958.

журнали "Благовістник", "Душпастир", "Місійний вістник", "Науковий збірник Товариства "Просвіта", "Земледільський календар", "Календар Благовістника", "Календар "Просвіти", "Церковний календар", газети "Карпатська правда", "Голос життя", "Вперед", "Свобода". Зміст окремих статей дає можливість більш чітко вияснити політичні позиції тих чи інших релігійних організацій, клерикальних партій.

Опрацьовані джерела та література, їх узагальнення дають можливість винести на захист такі основні положення:

- про демократизацію релігійного життя в республіці. Найбільшим досягненням у цьому плані було забезпечення права громадян виходити з церкви та знаходитись поза всякою конфесією, змінювати віросповідання. Демократичні перетворення привели до якісної зміни церковно-релігійної структури в республіці;
- про провідну роль Т.Г.Масарика - президента країни-при визначенні місця та ролі церкви у першій Чехословацькій республіці, який, враховуючи досвід передових країн, зробив спробу відокремити церкву від держави, але, зустрівши опір з боку церкви, змушений був частково відступити, особливо значними були поступки церкві в Словаччині і Закарпатті;
- про опір церковних організацій демократизації суспільно-політичного життя та прагнення їх зберегти старі норми відносин між державою і церквою та своє привілейоване становище;
- про Словаччину та Закарпаття як специфічні у релігійному відношенні регіони республіки. Саме тут найбільше проявився клерикалізм - участь церковнослужителів у політичному житті краю. Враховуючи сильний вплив духовенства, уряд республіки змушений був диференційовано підійти до законодавчого визначення місця релігійних організацій у житті Словаччини і Закарпаття;
- про значний вплив церкви на розвиток шкільної справи на Закарпатті і Словаччині. Але поступово демократичні перетворення витісняють церкву із школи;
- про сильні антиклерикальні традиції в чеських землях. В той час, як на Закарпатті та Словаччині антицерковні виступи носили примітивний, неорганізований характер.

Практичне значення дисертації. Виконане дослідження дозволяє більш глибоко й по-новому підійти до вирішення цілого ряду актуальних проблем взаємоді-

син між державою та церквою.

Матеріали дисертації можуть бути використані в навчальному процесі в вузах, зокрема, при вивченні курсів історії України та слов'янознавства на історичному та інших факультетах, у спецкурсі "Історичне краєзнавство" для студентів Ужгородського державного університету та учнів шкіл. наявний фактичний матеріал може бути використаний при підготовці студентських рефератів, курсових і дипломних робіт. Історична довідка та практичні рекомендації використані обласною та місцевими радами народних депутатів при вирішенні питання міжконфесійної проблеми, яка гостро стоїть зараз на Закарпатті.

Апробація теми. Основні положення та висновки дисертації відбиті у виступах на республіканській науково-методичній конференції "Проблема становлення світоглядної культури студентів" (Чернівці - 1989), на міжвузівських конференціях молодих вчених (Ужгород - 1989, 1990) та конференціях молодих вчених Ужгородського держуніверситету (Ужгород - 1989, 1990, 1991), у наукових записках Закарпатської асоціації молодих істориків (Ужгород - 1990), збірнику праць молодих вчених Ужгородського держуніверситету (Ужгород - 1990), збірнику праць молодих вчених Ужгородського держуніверситету (Ужгород - 1992), на сторінках обласної преси та під час обговорень розділів дисертації на кафедрах історії України нової і новітньої історії.

Структура і основний зміст роботи. Дисертація побудована на основі проблемно-хронологічного принципу і складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

У вступі обґрунтована актуальність теми, розглянутий ступінь її наукової розробки, визначені хронологічні межі дослідження, сформульовані мета і завдання роботи, проаналізовані джерела, вказано наукову новизну і практичне значення дисертації.

Перший розділ - "Утворення першої Чехословацької республіки та розв'язання в ній релігійного питання" - складається з трьох параграфів.

В першому параграфі "Концепція Т.Масарика про роль релігії та церкви в суспільстві" дослідник показує ставлення Т.Масарика до ролі релігії та церкви. Дисертант аналізує еволюцію поглядів президента республіки на проблему взаємовідносин між державою та

церквою. Питання релігії, релігійності, суті віри та її функціональної ролі притягували Масарика - філософа, мислителя-задовго до його політичної, державницької діяльності. Він вважав, що стержнем релігії є мораль, а точніше, регулювання моральності суспільства. Виходячи з цього, Масарик вважав, що ні марксизм, ні позитивізм, що стали такими модними в часи діяльності Масарика, філософа і президента, не можуть розраховувати на довге існування, бо вони "не заповнюють голоду душі". Але Масарик виступає за релігійність і моральність не церковну, тобто інституціональну, а релігійність в душі і поступках людини. Стже, його боротьба за відокремлення церкви від держави була не кон'юктурою, зумовленою президентським кріслом, а виходила з його переконань.

Масарик вважав, що церква не розуміє своїх соціальних завдань. Це приводить до напруги у відношеннях між церквою і суспільством, звідси клерикалізм церкви, тобто використання політичних, невластивих для релігії засобів, для утримання постійного авторитету. Взаємозалежність держави і церкви завжди були неприйнятливі як для релігії, так і для суспільного життя. Тому найкращим було б, на думку Масарика, таке становище, коли церква буде відокремлена від держави, а девізом всіх прогресивних сил і передових мислителів буде: "Вільна церква у вільній державі". Відстоюючи ідею відокремлення церкви від держави, він все ж у конкретно-історичних умовах реальної дійсності змушений був переглянути свої погляди. Він розумів, що тиск з боку держави на церкву може привести до небажаних наслідків. Більше того, усвідомлюючи силу церкви, поступово під тиском Ватікану президент пішов назустріч церкві у співробітництві з державою.

В другому параграфі - "Формування церковної структури в Чехословаччині в 20-30-х роках" - дається розгорнутий аналіз діяльності уряду в церковній політиці.

Дисертант показує, як під впливом демократичних перетворень змінилась церковна структура в державі. Вже в 1921 році з католицької церкви вийшло 1 млн. 400 тис. віруючих. Вихід став можливим тільки після перегляду старих австро-угорських законів.

Разом з тим уряд республіки після тривалого конфлікту йде на дипломатичне зближення з Ватіканом, бо все ж католицька церква справилась після першого удару. 2 лютого 1928 року між Чехословаччиною та Ватіканом був підписаний *modus vivendi*.

Дослідник відзначає, що чехословацький уряд на чолі з президентом Т. Масариком прийшов до висновку, що в країні ще не наступив час відокремлення церкви від держави. Тому не бажано "розви-

вати державу та демократію на революції та релігійній боротьбі".

У третьому параграфі - "Церковно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х роках" - досліджуються специфічні особливості релігійного життя на Закарпатті. Робиться порівняльний аналіз церковно-політичних відносин на Закарпатті і Чехії, Моравії, вказано на специфіку історичного розвитку краю. В умовах демократизації політичного життя краю, малочисельності місцевої інтелігенції духовенство краю стало активною силою в суспільно-політичних процесах. Через клерикальні, політичні партії, культурно-просвітительські товариства ім. О.Духновича, "Просвіта", "Школьная допомога" церква мала великий вплив на всі сторони життя населення.

При юридичному оформленні становища церкви на Закарпатті уряд республіки залишив майже без змін старе законодавство періоду Австро-Угорщини.

Вплив церкви використовувався у міждержавних відносинах. Певна частина місцевого духовенства з числа греко-католиків, реформаторів використовувалась в проугорській політиці.

Дисертант аналізує причини та характер православного руху на Закарпатті в 20-30 роки. Він коренився у національних процесах до першої світової війни, що в патріархальному закарпатському селі прийняв конфесійну форму. Тобто у відповідь на мадяризацію греко-католицького духовенства селянство спонтанно йде до "руської віри", тобто православ'я. Сильний імпульс воно одержує також з боку російської та української еміграції після першої світової війни. Та і чехословацький уряд у конфронтації з Ватиканом шукав союзника у православній церкві.

Другий розділ - "Питання свободи совісті та антиклерикальні традиції у Чехословаччині в період 20-30-х років" - складається з двох параграфів.

В першому параграфі - "Школа та церква в умовах першої Чехословацької республіки" - розглядається вплив церкви на розвиток шкільної справи в Східній Словаччині та Закарпатті. Показана позитивна роль греко-католицької церкви в захисті української школи від словакізації в Словаччині.

Дисертант аналізує позиції уряду щодо церкви у питаннях освіти. Диференційований підхід у різних частинах республіки щодо церкви, відмічається в дисертації, найбільш наглядно проявив себе у шкільній справі Словаччини та Закарпаття. Церква тут мала най-

ширший вплив на шкільництво на відміну від чеських земель. Патріархальне закарпатське село не дозволяло йти на різке протиставлення світської освіти і виховної ролі церкви, в даному випадку католицької, в Словаччині і греко-католицької в Закарпатті. До того ж, особливо в Словаччині, католицька церква виступала як сила національного відродження, тому її освітні функції, маючи давні традиції, не могли бути заперечені.

В значній мірі це ж відноситься і до греко-католицької церкви на Закарпатті. Тому, провівши ряд демократичних заходів щодо нормалізації державно-церковно-шкільних відносин, уряд республіки не зміг до кінця вирішити питання про відокремлення церкви від держави та про запровадження світського характеру навчання; вплив церкви на школу й надалі залишався досить великим.

В другому параграфі - "Вільнодумство та антиклерикальний рух в Чехословаччині в цілому і на Закарпатті" - розглядається діяльність вільнодумчих організацій.

Народження демократичного суспільства дало друге дихання проблемі духовної свободи. Якщо в більшості буржуазних республік найбільшим досягненням було проголошення віротерпимості та свободи віросповідань, то перша Чехословацька республіка зробила крок вперед і було дозволено офіційно знаходитись поза всяких конфесій. Згідно перепису на 1 грудня 1930 року, безконфесійних у республіці було 854638 чол., що складало 5,8% від загальної кількості дорослого населення.

Дослідник аналізує діяльність товариств вільнодумців, серед них "Союз соціалістичних невірних", "Союз пролетарських безбожників" і т.д. Результати їх діяльності, приходять до висновку дисертант, були б значно вагомішими, якби КПЧ активно не пропагувала "досвід КПРС" по атеїстичному вихованню.

Аналізуючи антиклерикальну діяльність на Закарпатті, дослідник відзначає, що вона носила здебільшого стихійний характер, була спрямована не стільки проти релігійних догм, скільки проти церковнослужителів, тому вільнодумство серед автохтонного населення не набуло якихось вагомих розмірів.

Дисертація завершується висновками, у яких підсумовано результати дослідження, зроблено узагальнення. Відзначається, що дана проблема надзвичайно актуальна для нашої молоді держави, яка отримала в спадщину від радянської імперії надзвичайно запутану конфесійну ситуацію. Все це змушує нас звертатись до досвіду урегу-

лювання конфесійного питання в державних утвореннях, будованих на засадах демократизації. В цьому відношенні показовим є досвід Чехословаччини 20-30-х рр., вивчення її досвіду тим більше важливе, що ми стали очевидцями кінця її історичного шляху.

Подібно Франції, Сполученим Штатам Америки уряд Чехословацької республіки, спираючись на гуситські традиції в чеських землях, виступив з гаслом про відокремлення церкви від держави, школи від церкви. Цей курс імпонував молодій ліберальній чеській буржуазії, яка була зацікавлена в послабленні впливу церкви на політичне життя держави.

Значну роль у цих починаннях відіграв перший президент республіки Т.Г. Масарик, який особисто підготував законопроект про відокремлення церкви від держави, школи від церкви.

Боячись втратити свій вплив на суспільні процеси в державі, церковна ієрархія республіки організує опір демократичним починанням уряду, шукає шляхи зближення та співробітництва, апелюючи до віруючих мас.

Це примушує уряд республіки відступити від радикальних програм про визначення місця церкви у демократичній Чехословацькій республіці, йти на компроміси.

У цьому проявилась не слабкість, а сила уряду, який розібравшись в ситуації, не допустив розпалювання конфлікту. В історії відомі приклади, коли відокремлення церкви від держави пройшло насильницьким шляхом.

Актуальні питання світоглядної роботи серед населення краю, визначення та переосмислення нових підходів у цьому напрямку неможливі без правильного розуміння цих процесів у минулому.

Уряду першої Чехословацької республіки не вдалось до кінця здійснити свою вільнодумчу програму. І все ж до цього часу в центральній європейському регіоні навіть ті кроки, що дістали своє втілення як в законодавстві ЧСР, так і на практиці, не мали аналогій в інших країнах.

Основний зміст дисертації відображений у таких публікаціях автора:

1. Религиозный вопрос в деятельности Закарпатского крайкома КПЧ (20-30-е годы) // Научные разработки и достижения молодых ученых - народному хозяйству. Тезисы докладов II областной научной конференции молодых ученых и специалистов, 28-30 октября 1989 г. - Ужгород, 1989. - С.154-157.

2. Воспитание студентов на антиклерикальных традициях//Проблемы становления мировоззренческой культуры студентов. материалы республиканской научно-методической конференции "Общественные науки и атеистическое воспитание студенческой молодежи". Черновцы, 15-17 октября 1989 г. - Черновцы, 1990. - С.145-147.
3. Участие церковнослужителей в общественно-политической жизни на Закарпатье (20-30-е г.)//Тезисы докладов V научной конференции молодых ученых 3-9 июня 1990 г. - Ужгород, 1990. - С.181.
4. Школа і церква на Закарпатті в умовах буржуазної Чехословаччини (20-30 рр.)//Тези доповідей науково-практичної конференції молодих вчених, присвяченої 45-річчю Ужгородського державного університету 29-31 жовтня 1990 року. - Ужгород, 1990. - С.14-16.
5. Томаш Гарріг Масарик (до 140-річчя народження)//Тези доповідей науково-практичної конференції молодих вчених, присвяченої 45-річчю Ужгородського держуніверситету 29-31 жовтня 1990 року. - Ужгород, 1990. - С.63-64.
6. По питанню про роль громад української діаспори в США та Канаді у вирішенні міжнародно-правового статусу Закарпаття в 1918-1921 рр.//УжДУ-45. Сборник научных работ молодых ученых УжГУ. - Ужгород, 1991. - С.173-177.
7. Українська діаспора в Північній Америці і міжнародно-юридичний статус Закарпаття в 20-х рр. ХХ ст.//Тези доповідей наукової конференції "Суспільно-політичні відносини на Закарпатті в 20-30-х рр. ХХ ст.". - Ужгород, 1992. - С.21-24.

Список

AB 27.932

AB 27.932